

Demarcating Corporate Criminal Liability from Vicarious Liability in Iran's Islamic Penal Code: A Comparative Legal Analysis

Fardin Shaghghi^{*1}, Bagher Shamloo²

Abstract

The 2013 Islamic Penal Code marked a watershed in Iranian criminal jurisprudence by formally recognizing two derivative liability regimes: (1) corporate criminal liability (Article 143) and (2) vicarious liability for acts of another (Article 142). While both doctrines impute liability for third-party conduct, their jurisprudential foundations and operational parameters diverge significantly - a distinction often obscured in judicial practice. This study establishes that both constructs constitute exceptions to the fundamental principle of personal culpability (*nulla poena sine culpa*), requiring strict statutory construction. To attribute criminal liability to a legal person, three cumulative conditions must be satisfied: (i) the act was performed by an alter ego (legal representative), (ii) within authorized competence, and (iii) with corporate benefit intent (Article 143). Conversely, vicarious liability under Article 142 requires neither representative status nor benefit accrual, but rather a hierarchical relationship (e.g., employer-employee) coupled with deficient supervision. The critical distinction lies in the circle of attributable actors: corporate liability attaches only to representative acts, whereas vicarious liability may extend to all subordinate conduct within employment scope. When a corporate entity functions as employer,

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research and Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.22034/jcl.2025.467282.2025

Received:
11 July 2024

Accepted:
04 February 2025

Published:
6 September 2025

dual liability pathways emerge - direct liability for representative misconduct (Article 143) or derivative liability for systemic supervisory failures (Article 142). Through comparative legal analysis (drawing on

1. *Corresponding Author: MSc in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran; Email: fa.shagagi@mail.sbu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. b_shamloo@sbu.ac.ir

civil law and common law precedents) and doctrinal examination of Iranian jurisprudence, this study develops a taxonomy for distinguishing these liability regimes in prosecutorial decision-making and judicial interpretation.

Keywords: Corporate Criminal Liability, Vicarious Liability, Doctrine of Imputation, Alter Ego Principle, Organizational Culpability, Superior Responsibility, Islamic Penal Code.

Funding: The author(s) received no financial support (funding. Grants and sponsorship) for the research, authorship, and/ or publication of this article.

Fardin Shaghaghi: Conceptualization, Methodology, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, , Project administration

Bagher Shamloo: Validation, Data Curation, Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Shaghaghi, Fardin, Bagher Shamloo, "I Demarcating Corporate Criminal Liability from Vicarious Liability in Iran's Islamic Penal Code: A Comparative Legal Analysis" *Journal of Criminal Law and Criminology* 13, no. 25 (September 6, 2025), 395-422.

Extended Abstract

The 2013 Islamic Penal Code introduced two transformative doctrines into Iranian criminal jurisprudence: (1) corporate criminal liability (Article 143) and (2) vicarious liability for acts of another (Article 142). These concepts represent fundamental challenges to the traditional principle of personal culpability (*nulla poena sine culpa*) in criminal law. While both doctrines involve imputed liability, they originate from distinct jurisprudential traditions - corporate liability emerging from organizational theory and vicarious liability rooted in hierarchical responsibility frameworks.

The doctrinal intersection creates a "gray zone" where attribution mechanisms may overlap, particularly in organizational contexts where legal persons function as employers. Corporate criminal liability requires three constitutive elements: (i) *actus reus* by an alter ego (legal representative), (ii) within authorized competence (*ultra vires* acts being excluded), and (iii) with demonstrable corporate benefit intent.

Comparative analysis reveals divergent approaches: the UK's "identification doctrine" (*Tesco Supermarkets Ltd v Nattrass*), France's "imputation réelle" (Article 121-2 CP), and the US's "respondeat superior" model. Article 143 establishes a restrictive model requiring proof of both formal representation and substantive corporate benefit - a hybrid approach combining civil law's organizational liability with common law's benefit test. This creates a narrow attribution circle excluding most employee conduct, unlike the broader vicarious liability under Article 142. Vicarious liability (Article 142) operates through different mechanisms, imposing liability where: (a) a legal duty of supervision exists, and (b) culpable failure in that duty proximately causes the offense. It reflects a policy-driven exception to personal culpability, justified through deterrence theory and risk allocation principles. The doctrinal foundations trace to Roman law's "*qui facit per alium*" principle, with modern applications in employer liability (e.g., Dubai Penal Code Article 66) and media regulation contexts. Article 142 establishes a two-pronged test: (1) a hierarchical relationship creating supervisory responsibility, and (2) culpable negligence in discharging that responsibility - a standard resembling the "reasonable person" test in negligence jurisprudence. The doctrinal demarcation turns on three critical axes: 1) Attribution Mechanism: Corporate liability requires formal representation (*alter ego*), while vicarious liability flows from functional control; 2) Benefit Requirement: Only corporate liability demands proof of organizational benefit; and 3) Mens Rea Construction: Corporate liability imputes collective intent, whereas vicarious liability

evaluates supervisory negligence. As with the practical applications and overlaps, take the transportation company hypothetical illustrates the liability confluence: i) Corporate liability attaches if the driver is a legal representative acting for corporate benefit; and ii) Vicarious liability applies if negligent hiring/supervision proximately caused the violation. As with the theoretical challenges, the anthropomorphism problem in corporate mens rea remains contentious, with competing theories: i) Aggregation doctrine (combining multiple actors' mental states); ii) Corporate culture theory (focusing on organizational policies); and iii) Reactive fault model (post-offense conduct as evidence). The study combines i) doctrinal analysis of Iranian jurisprudence; ii) comparative law examination (civil/common law systems); and iii) policy evaluation using law and economics frameworks. As economic actors increasingly operate through complex organizations, these liability regimes serve complementary but distinct functions in maintaining accountability. In this vein, three key reform priorities emerge: 1) Clarifying the "benefit" standard in Article 143; 2) Establishing graduated supervisory duties in Article 142; and 3) Creating liability prioritization rules for overlap situations.

تفکیک مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی از مسئولیت کیفری به‌علت رفتار دیگری؛ بایسته‌ها و پیامدها

فردین شقاقی^{۱*}، باقر شاملو^۲

چکیده

مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگران برای اولین بار در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ پیش‌بینی شده است. از آنجایی که ماهیت این دو نوع مسئولیت کیفری به هم نزدیک است و در هر دو یک شخص در برابر رفتار مجرمانه شخص دیگری مسئولیت کیفری دارد، در مواردی ممکن است مرز این دو نوع مسئولیت کیفری غیرقابل تشخیص باشد. بر اساس نتایج پژوهش حاضر، مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگران هر دو مسئولیت کیفری استثنائی هستند و قانون‌گذار برای تحقق آنها شرایطی را لازم دانسته است. برای انتساب مسئولیت کیفری به شخص حقوقی، باید جرم توسط نماینده قانونی در چهارچوب وظایف قانونی بوده و همچنین به نام و در راستای منافع آن نیز باشد. ولی برای تحقق مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگران نیازی به نمایندگی نیست و معیار اصلی این است که قانون شخصی را در برابر رفتارهای مجرمانه دیگری مسئول قلمداد نماید؛ بنابراین، شخص حقوقی در قبال رفتارهای مجرمانه تمام کارکنان و کارگران مسئولیت ندارد، بلکه مسئولیت آن محدود به رفتارهای مجرمانه نماینده حقوقی است. در مواردی که شخص حقوقی کارفرما است و در راستای انجام وظایف کارگران جرمی رخ می‌دهد، شخص حقوقی به دلیل عدم نظارت کافی از باب

پژوهش‌شده حقوق

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

DOI:
10.22034/jlc.2025.467282.2025

تاریخ دریافت:
۲۱ تیر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:
۱۶ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:
۱۵ شهریور ۱۴۰۴

۱. نویسنده مسئول*، کارشناسی ارشد، حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

Email: fa.shagagi@mail.sbu.ac.ir

۲. دانشیار، گروه جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

Email: b_shamloo@sbu.ac.ir

مسئولیت به علت رفتار دیگران، مسئول خواهد بود. مقاله حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی از طریق تحلیل قوانین، بررسی تطبیقی و با بهره‌گیری از ابزار کتابخانه به صورت مقایسه‌ای به بررسی ارکان و شرایط تحقق مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگران می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی، مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگران، نمایندگی، مغز متفکر، مسئولیت مافوق.

حامی مالی :

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان :

فردین شقاقی: مفهوم سازی، روش شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.

باقر شاملو: اعتبار سنجی، نظارت بر داده‌ها، نظارت.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

شقاقی، فردین، باقر شاملو. «تفکیک مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی از مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری؛ بایسته‌ها و پیامدها». مجله پژوهشهای حقوق جزا و جرم‌شناسی ۱۳، ش. ۲۵ (۱۵ شهریور، ۱۴۰۴)، ۳۹۵-۴۲۲.

مقدمه

در ادبیات حقوق کیفری، در حال حاضر پذیرفته شده است که علاوه بر آگاهی نسبت به موضوع و حکم، تعلق اراده به تحقق عینی اندیشه مجرمانه نیز شرط ضروری قصد جنایی است. اساساً اهلیت جنایی بر پایه دو عنصر آگاهی و اراده استوار است. اهلیت جنایی نیز خود پیش شرط مسئولیت کیفری است.^۳ حال سؤال این است که امکان ارتکاب جرم فقط توسط انسان‌ها و یا به اصطلاح اشخاص حقیقی ممکن است یا اشخاص حقوقی هم می‌توانند دارای اهلیت جنایی بوده و مسئولیت کیفری داشته باشند؟ حقوق کیفری مدرن که در حال حاضر مراحل گذار به پست مدرن را آغاز نموده است، در ذکر مبانی مسئولیت کیفری توجهات خاص خود را دارد. تا قبل از این، آنچه مبنای مسئولیت کیفری و اعمال مجازات بر اشخاص را تشکیل می‌داد، اراده آزاد در ارتکاب جرم بود و چون اشخاص حقوقی همانند اشخاص حقیقی فاقد اراده آزاد در ارتکاب جرم هستند، مسئولیت کیفری آنها، در مقایسه با افراد انسانی که می‌توانستند مرتکب جرم شوند، با چالش جدی روبرو بود.^۴ مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی موافقان و مخالفانی داشت؛ ادله قائلین به عدم مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی، علاوه بر رویکرد فرضی بودن شخص حقوقی و عدم پذیرش اراده مستقل برای آن، مسائلی مانند عدم امکان تحمیل برخی مجازات‌ها مانند شلاق، تبعید، حبس یا اعدام بر اشخاص حقوقی، اصل شخصی بودن مجازات‌ها و دشواری‌های ناظر به آیین دادرسی جرایم اشخاص حقوقی بوده است. در مقابل، قائلین به مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی برای شخص حقوقی اراده جمعی قائل بودند و آن را واجد عنصر روانی برای ارتکاب جرم می‌دانستند، ضمن اینکه انحلال را معادل مجازات اعدام و تعطیلی موقت را برابر با حبس برای اشخاص حقوقی می‌دانستند. استدلال خدشه به اصل فردی بودن مسئولیت کیفری را نیز این‌گونه پاسخ می‌دادند که در مجازات اشخاص حقیقی نیز به افراد خانواده و اطرافیان محکوم ضرر وارد می‌شود.^۵ مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی یکی از مفاهیم جدید و مهم در حقوق کیفری

۳. محمدجعفر حبیب‌زاده، محسن شریفی، محمد عیسائی تفرشی و محمد فرجیها، «دگرگونی‌های مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در ایران»، *مجله حقوقی دادگستری*، ۷۷، ۸۲ (۱۳۹۲)، ۱۱۷-۱۵۹.

۴. فاطمه قناد و مسعود اکبری، «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در حال تصفیه»، *مجله حقوقی دادگستری*، ۷۹، ۹۱ (۱۳۹۴)، ۳۷-۵۶.

۵. باقر شاملو و مهدی حسینی، «انتساب مسئولیت کیفری به اشخاص حقوقی در حقوق کیفری ایران و فقه امامیه»، *دوفصلنامه پژوهش‌نامه فقه اجتماعی*، ۱۱، ۱ (۱۴۰۱)، ۱۲۳-۱۴۶.

معاصر است که توجه بسیاری از حقوق‌دانان و قانون‌گذاران را به خود جلب کرده است. با گسترش فعالیت‌های اقتصادی و تجاری شرکت‌ها و نهادهای حقوقی در قرن بیستم، ضرورت توجه به تخلفات و جرایم این نهادها بیش از پیش احساس شد. این پدیده خود موجب پیدایش و ظهور جرایم جدیدی در عرصه فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی شده و در کنار بزهکاری سنتی، بزهکاری جدید مبتنی بر منافع و تشکیلات جمعی و گروهی به‌وسیله اشخاص حقوقی می‌گردد.^۶ این تحول به‌ویژه در کشورهای اروپایی و آمریکایی، به دلیل وقوع جرایم زیست‌محیطی، صنعتی و سازمان‌یافته، به تصویب قوانین جدید و پذیرش مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی منجر شد. در ایران نیز، این تغییرات بی‌تأثیر نبوده و مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی ابتدا در قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ و سپس به‌طور جامع‌تر در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مورد توجه قرار گرفت. این ماده قانونی بیان می‌دارد که اشخاص حقوقی نیز می‌توانند تحت شرایطی خاص مورد تعقیب کیفری قرار گیرند.

از سال ۱۸۸۰ میلادی وضع اسفبار زیان‌دیدگان عوارض ناشی از کار که عمدتاً کارگران بودند توجه حقوق‌دانان را به خود جلب کرده تا انقلابی را در چگونگی احراز و اثبات تقصیر ایجاد نمایند؛ زیرا در اغلب موارد، حادثه ناشی از کار به خاطر طرز کار ماشین‌آلات کارفرما بوده و کارفرما تقصیری نداشته و در صورت مقصر بودن وی نیز اثبات تقصیر بسیار دشوار بوده است. بدین ترتیب کارگران زیان دیده که اغلب نیز از قشر ضعیف جامعه بودند از دریافت خسارت محروم می‌ماندند. به همین دلیل حقوق‌دانانی مانند سالی ژورسران با نشانه گرفتن بر نظریه تقصیر و حمایت از نظریه خطر اعلام کردند کسانی که محیط خطرناک مانند کارخانه را ایجاد می‌کنند در صورت تحقق جرم بدون اینکه نیازی به اثبات تقصیر باشد، باید خسارت ناشی از کار را جبران کنند. با پذیرش مسئولیت بدون تقصیر در حقوق مدنی توجه حقوق‌دانان کیفری نیز به این موضوع جلب گردیده که می‌توان اشخاصی که محیط خطرناکی را برای ارتکاب جرم ایجاد می‌نمایند را نیز مسئول کیفری دانست، اگرچه مرتکب تقصیری نشده باشند.^۷ مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگران هم در حقوق مدنی و هم حقوق کیفری از

۶. پیمان نمایان، «سیاست تقنینی ایران در قبال مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی»، مجله دادرسی، ۶۶ (۱۳۸۶)، ۳۲.

۷. حسین رنجبر، «مسئولیت کیفری نیابتی» در دانشنامه علوم جنایی اقتصادی به اهتمام امیرحسن نیازپور (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۸)، ۸۲۳.

دوران باستان پذیرفته شده و مبنای آن نهاد باستانی برده‌داری^۸ است؛ که در آن ارباب^۹ نه تنها در برابر اعمال خود، بلکه در برابر همه اعمال کارگران و خانواده و برده‌ها هم مسئول بود.^{۱۰} در واقع نوعی مجازات کردن افراد است به خاطر حالت آنها یا برای اینکه در وضعیت خاصی هستند.^{۱۱} دگرگونی ریشه‌ای در قرن ۱۹ موجب عینی‌سازی و جمعی‌سازی مسئولیت شد و عدالت و انصاف و واقعیات جامعه ایجاب می‌کرد که مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری مورد پذیرش قرار گیرد. اساساً اعتقاد بر آن است که اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری تا آنجایی مورد استناد قرار گیرد که اشخاص علاوه بر آنکه نباید در عنصر مادی جرم دخالت داشته باشند، باید کلیه امکانات خود را برای جلوگیری از وقوع آن به کار گرفته باشند؛ از این رو حقوق دانان بر آن شدند شخصی را که به‌عنوان مباشر، معاون و یا شریک در وقوع جرم مداخله نداشته، تحت تعقیب کیفری قرار دهند؛ از این رو، برای جبران زیان بزه دیدگان و پیشگیری از وقوع جرایم مرتبط با شخص ثالث، مسئولیت کیفری تحت عنوان مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری مطرح شد. این نوع از مسئولیت کیفری نیز در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ما نه به‌عنوان یک اصل بلکه به‌عنوان یک استثناء مورد پذیرش واقع شده است.^{۱۲}

تفکیک مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی از مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. فرض کنید راننده‌ای که برای یک شرکت حمل و نقل عمومی کار می‌کند، یک شب در حین رانندگی احساس خواب‌آلودگی کرده و اتوبوس را به شاگرد خود که فاقد گواهینامه لازم است، داده و در اثر عدم مهارت شاگرد تصادفی رخ می‌دهد و چند نفر فوت می‌شوند. یا در نظر بگیرید یک دانشگاهی با شرکت حمل‌ونقل قرارداد می‌بندد تا ون‌هایی را برای جابه‌جایی دانشجویان آن دانشگاه تدارک ببیند، شرکت حمل‌ونقل نیز برای این کار راننده‌هایی را به خدمت می‌گیرد، در اثر تقصیر یکی از راننده‌ها تصادفی رخ داده و منجر به فوت تعدادی از دانشجویان می‌شود. حال سؤال این است که در چنین مواردی باید

8. Slavery

9. Master

10. Gabriel Hallevy, the Matrix of Derivative Criminal Liability (Springer Science & Business Media, 2012), 35.

۱۱. کریستوفر کلارسون، تحلیل مبانی حقوق جزای عمومی، ترجمه حسین میرمحمد صادقی (تهران، انتشارات جنگل، ۱۳۹۸)، ۷۱.

۱۲. کیومرث کلانتری و محمدصادق فرج‌پور، «تفکیک مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر با عناوین مشابه»، نشریه پژوهشهای حقوقی، ۱۹، ۴۱ (۱۳۹۹)، ۲۰۱-۲۱۹.

شخصیت حقوقی را مسئول دانست یا شخص حقیقی را که نظارت کافی بر اعمال مباشر نداشته است؟ طرح هر کدام از این دو نوع مسئولیت بار اثبات و مجازات و آثار خاص خود را دارد.

این مقاله با استفاده از رویکرد توصیفی - تحلیلی از طریق تحلیل قوانین، بررسی تطبیقی و با بهره‌گیری از ابزار کتابخانه به بررسی دقیق ارکان و شرایط تحقق مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و مقایسه آن با مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری می‌پردازد. با توجه به اهمیت روزافزون این موضوع در نظام‌های حقوقی مختلف، تحلیل و بررسی دقیق آن می‌تواند به درک بهتر و اجرای صحیح قوانین کیفری در این زمینه کمک شایانی نماید. ابتدا هر دو نوع مسئولیت کیفری تعریف و شناسایی و در ادامه مورد مقایسه قرار خواهند گرفت.

۱- مفهوم و مبانی نظری دو نوع مسئولیت کیفری

مسئولیت در اصطلاح حقوقی به معنای تعهد قانونی شخص است به دفع ضرر از دیگری که وی منشأ آن بوده است، خواه این ضرر ناشی از رفتار خود وی بوده و یا اینکه در نتیجه فعالیت او پدید آید. الزام شخص به پاسخگویی در قبال تعرض به دیگران، خواه به جهت حمایت از حقوق فردی صورت گیرد و خواه به منظور دفاع از جامعه، تحت عنوان مسئولیت کیفری یا مسئولیت جزایی مطرح می‌شود.^{۱۳} در ادامه مفاهیم مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

۱-۱- مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی

شخصیت در معنای عام شایستگی و ظرفیت شخص برای دارا شدن حق و تکلیف است. در حقوق با دو نوع شخصیت مواجه هستیم: ۱. شخصیت حقیقی: انسان به‌طور طبیعی و ذاتی دارای شخصیت است، برای همین به انسان شخص حقیقی یا طبیعی گفته می‌شود. ۲. شخصیت حقوقی: هر موجود غیر از انسان که به حکم و اعتبار قانون شخصیت داشته باشد، شخص حقوقی گفته می‌شود.

برای ایجاد شخص حقوقی شرایط ذیل لازم است:

۱. قصد و اراده تشکیل شخص حقوقی: برای تشکیل شخص حقوقی وجود اراده و قصد جمعی اشخاص حقیقی و یا قانون‌گذار ضروری است.

۱۳. اسلام قریشی و حسین علی مولایی، «بررسی مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی»، فصلنامه بین‌المللی قانون یار، ۵، ۲۰ (۱۴۰۰)، ۴.

۲. هدف‌دار بودن گروه: این موجود برای نیل به هدف خاصی پا به عرصه وجود گذاشته و فعالیت می‌کند. اگر بدون هدف افرادی کنار هم جمع شوند، شخصیت حقوقی تشکیل نمی‌شود. پس از زوال این اهداف شخصیت حقوقی از بین می‌رود.^{۱۴}

بنابراین، شخصیت حقوقی بر اساس قانون به وجود می‌آید و در اساسنامه حقوق و تکالیف و محدوده فعالیت شخص حقوقی مشخص می‌شود. ماده ۵۸۸ قانون تجارت مقرر می‌دارد: «شخص حقوقی می‌تواند دارای کلیه حقوق و تکالیفی شود که قانون برای افراد قائل است مگر حقوق و وظایفی که بالطبع فقط انسان ممکن است دارای آن باشد مانند حقوق و وظایف ابوت بنوت و امثال ذلک». در حقوق اشخاص حقوقی مانند اشخاص حقیقی می‌توانند قرارداد منعقد نمایند، دعوا علیه شخصی اقامه کنند، علیه‌شان دعوایی اقامه شود و یا اموالی را مالک شوند.^{۱۵} برای متهم کردن، پیگرد قانونی و محکوم کردن شرکت‌ها و مؤسسات یک شخصیت حقوقی جدای از کارفرمایان و کارگران در دفاتر آنها در سراسر جهان، به آنها اعطا می‌شود. شخصیت حقوقی فقط برای مسئولیت کیفری نیست، بلکه نشان‌دهنده یک وضعیت حقوقی است که منشأ حقوق و امتیازات قانونی نیز هست.^{۱۶} در رساله ۱۷۹۳ کید^{۱۷} شرکت‌ها به‌عنوان مجموعه‌ای از افراد در نظر گرفته می‌شدند که مثل اشخاص حقیقی ظرفیت فعالیت در چندین قلمرو را دارند. همچنین بلکستون^{۱۸} شرکت‌ها را به‌عنوان اشخاصی می‌دانست که در کنار هم تثبیت و متحد شده‌اند و این اشخاص و جانشینان آنها به‌عنوان یک شخص در قانون در نظر گرفته می‌شوند.^{۱۹}

کشورهای مختلف پذیرش مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را بر نظریه‌های متفاوتی استوار ساخته‌اند. برخی از کشورها مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را بر اساس نظریه «مغز متفکر» تعیین نموده‌اند؛ یعنی عمل ارکان و نمایندگان اصلی شخص حقوقی را به‌منزله عمل شخص حقوقی دانسته و جرم را به شخص حقوقی نسبت می‌دهند. این دیدگاه بر این فرض استوار است که اشخاص حقوقی، از طریق نمایندگان فردی خود مرتکب جرم می‌شوند؛ از این

۱۴. حسین صفایی، اشخاص و مجبورین (تهران، انتشارات سمت، ۱۳۹۸)، ۱۶۴.

15. Christopher Cowley & Nicola Padfield, The philosophy of criminal law (Routledge, 2024), 98.

16. William S. Laufer, Corporate Bodies and Guilty Minds: The Failure of Corporate Criminal Liability (Chicago: The University of Chicago Press, 2006), 47.

17. Kyds 1793 treatise

18. David Ormerod & Lord Justice Hooper, Blackstone's criminal practice 2010. (Oxford: Oxford University Press, 2009), 83.

19. Martin Petrin & Christian Witting, Research Handbook on Corporate Liability (Edward Elgar Publishing, 2023), 10.

رو، به دنبال احراز تقصیر کیفری فردی و انتساب آن به شخص حقوقی هستند. از این نظریه تحت عنوان نظریه شناسایی هم یاد می‌شود. نظریه دیگری که در برخی کشورها پذیرفته شده «مسئولیت مافوق یا کارفرما» یا مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی ناشی از قصور در اعمال نظارت و کنترل است. به موجب این نظریه در مواردی که در اثر فقدان نظارت و کنترل صحیح بر اعمال زیردستان، جرمی ارتکاب یابد و یکی از افرادی که در شخص حقوقی سمت ارشد و هدایت‌کننده داشته است در این فقدان نظارت یا مدیریت صحیح مقصر باشد، شخص حقوقی به خاطر جرایم این کارکنان مسئولیت کیفری خواهد داشت. در انگلستان و فرانسه نظریه مغز متفکر و در آمریکا مسئولیت مافوق مورد پذیرش قرار گرفته است. در قوانین ایران، ماده ۱۹ قانون جرایم رایانه‌ای هر دو نظریه را به طور توأمان پذیرفته است ولی ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی که ضابطه نمایندگی را شرط دانسته است، متأثر از نظریه مغز متفکر است.^{۲۰}

اشخاص حقوقی را به یک اعتبار می‌توان به اشخاص حقوقی حقوق خصوصی و اشخاص حقوقی حقوق عمومی تقسیم کرد. مهم‌ترین اشخاص حقوقی حقوق خصوصی که دارای فعالیت انتفاعی‌اند، شرکت‌های تجاری‌اند که قانون تجارت از آنها نام برده است. مسئولیت مدنی دولت‌ها در اوایل قرن ۱۹ پذیرفته شده است؛ ولی مسئولیت کیفری همواره در حاله‌ای از ابهام قرار دارد. بعضی از کشورها مانند هلند و ژاپن، مسئولیت کیفری دولت را پذیرفته ولی به آن عمل نکرده‌اند. برخی دیگر از کشورها نیز یا به طور کلی مسئولیت کیفری برای دولت پیش‌بینی نکرده‌اند و یا اینکه مانند فرانسه صراحتاً دولت را از مسئولیت کیفری استثناء کرده‌اند. برای عدم شناسایی مسئولیت کیفری دولت، دلایلی از قبیل عدم امکان اجرای مجازات‌هایی مانند انحلال در مورد دولت و بی‌معنی بودن اعمال مجازات جزای نقدی برای دولت ارائه شده است؛^{۲۱} بنابراین، اشخاص حقوقی حقوق عمومی به‌ویژه دولت و نهادهای دولتی که متکفل امور حاکمیت‌اند از قلمرو مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی خارج‌اند.^{۲۲} تبصره ماده ۲۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ اشخاص حقوقی حقوق عمومی را در مواردی که به امور حاکمیتی مشغول هستند از مسئولیت کیفری مستثنا می‌داند.

۲۰. سید درید موسوی مجاب، علی رفیع‌زاده، «دامنه مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۴، ۱۳ (۱۳۹۴)، ۱۴۷-۱۶۹.

۲۱. همان.

۲۲. محمدعلی اردبیلی، حقوق جزای عمومی ۲ (تهران، نشر میزان، ۱۳۹۷)، ۲۱.

در قوانین کیفری ما مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی ابتدا در قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ و سپس به‌طور عام در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی مطرح شد. ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ ترجمه ناقصی از قانون مجازات فرانسه است.^{۲۳}

۱-۲- مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری

این نوع از مسئولیت کیفری در قوانین کیفری ما مورد تعریف واقع نشده است، ولی دکترین تعاریف متعددی برای آن ارائه داده‌اند. برخی معتقدند که مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری به این معناست که شخص پاسخگوی رفتار مجرمانه شخص دیگری باشد و به علت جرمی که دیگری انجام نداده است، مجازات گردد. برخی دیگر نیز معتقدند این نوع مسئولیت متوجه کسی می‌شود که در ارتکاب جرم دخالت نداشته و مرتکب جرم هم نشده است؛ اما به دلیل سیاست جنایی خاص بار مسئولیت کیفری و مجازات را باید تحمل کند.^{۲۴} شاید بتوان چنین تلقی کرد که منظور از سیاست جنایی خاص، القاء مسئولیت نظارت بر شخص مافوق است.^{۲۵}

در حقوق کیفری عموماً هیچ شخصی به علت رفتار دیگری مسئول دانسته نمی‌شود. این با اخلاق ارتباط دارد؛ چرا باید یک شخص را به علت رفتار یک شخص دیگر مسئول بدانیم؟ در حالت عادی هر شخصی در برابر فعل و ترک فعل خود مسئولیت دارد.^{۲۶} یک استثنای مهم مسئولیت به علت رفتار دیگری است که در آن رفتار و گاه حتی عنصر روانی دیگری به متهم نسبت داده می‌شود. محکومیت متهم نه به علت چیزی که گفته و نه چیزی که انجام داده است، بلکه به دلیل رفتار و حالت روانی شخص دیگر است؛ بنابراین، با مسئولیت جانبی^{۲۷} متفاوت است که در آن فرد با اعمال خود در جرم شخص دیگری مساعدت می‌کند.^{۲۸} مطابق یک نظریه، کسی که وظیفه مراقبت از مرتکب عمل مجرمانه را به عهده داشته، به این علت که احتیاط لازم را به عمل نیاورده تا کارمند یا کارگر او کلیه مقررات و اصول

23. French Criminal Code, art. 121-2: "Legal entities, with the exception of the State, are criminally liable, according to the distinctions set forth in Articles 121-4 to 121-7, for offences committed, on their behalf, by their bodies or representatives."

۲۴. کلانتری و فرج‌پور، پیشین، ۲۰۳.

۲۵. توجیهی، عبدالعلی، هاله کریمیان، «مسئولیت کیفری ناشی از رفتار دیگری در قوانین ایران و اسناد بین‌المللی»، *مجله حقوقی دادگستری*، ۸۲، ۱۰۴، (۱۳۹۷)، ۲۶۶-۲۳۹.

26. Michael Jefferson, Criminal Law (Longman, 2001), 223.

27. Accessorial Liability

28. Jonathan Herring, Criminal Law: Text, Cases, and Materials (Oxford University Press, 2012), 772.

قانونی را رعایت کند، شخصاً مرتکب تقصیر شده و دارای مسئولیت است. ولی برای احراز این تقصیر نیازی به دلیل و مدرک نیست و همین که عمل مجرمانه از طرف کارگر صورت می‌گیرد، وجود تقصیر در کارفرما یا صاحب مؤسسه یا فروشگاه مفروض شناخته می‌شود. حقیقت آن است که مسئولیت اشخاص به علت عمل دیگران یک استثنای واقعی به اصل شخصی بودن مسئولیت و مجازات نیست؛ زیرا هرچند به نظر غیراصولی و غیرعادلانه می‌آید که کارفرما به خاطر عمل مجرمانه‌ای که از طرف زبردستان او به صورت عمدی صورت گرفته مجازات شود، ولی همان‌گونه که اشاره شد، مالک یا صاحب کارخانه نیز شخصاً مرتکب خطا و تقصیر جزایی شده و از این جهت دارای مسئولیت است. بدین ترتیب با اصل شخصی بودن مسئولیت و مجازات مغایرتی ندارد.^{۲۹} از سوی دیگر فلسفه مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری آن است که کارفرما مسئول انتخاب کارمند است. او بر وی کنترل و اقتدار داشته و از عملیات منتفع می‌شود. در حقوق جزا اصل کنترل از اصل اقدام مهم‌تر است.^{۳۰}

بنابراین، با توجه به مطالب گفته شده می‌توان به این نتیجه رسید که برای طرح مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری باید جرم به صورت تام ارتکاب یابد؛ یعنی شروع به جرم یک نفر را حتی اگر تمامی شرایط وجود داشته باشد، نمی‌توان به دیگری نسبت داد. در پرونده گاردنر و آکروید^{۳۱} قاضی اعلام کرد که یک شخص به علت شروع به جرم فرد دیگر نمی‌تواند مسئولیت داشته باشد.^{۳۲} همچنین به علت رفتار دیگری از نوع معاونت نیز نمی‌توان مسئولیت کیفری را برای فرد دیگر قائل شد. برای مثال در پرونده فرگوسن و ویوینگ^{۳۳} دادگاه نتوانست مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری را به موارد کمک کردن و مساعدت نیز گسترش دهد. دادگاه اعلام کرد که باید قصد مجرمانه احراز شود.

با توجه به ماده ۱۴۲ قانون مجازات اسلامی، مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری زمانی مطرح می‌شود که: ۱. شخص به طور قانونی مسئول اعمال دیگری باشد و یا ۲. در رابطه با نتیجه رفتار ارتكابی دیگری مرتکب تقصیر شود؛ بنابراین چون این نوع از مسئولیت استثناء می‌باشد، باید به قدر متیقن آن اکتفا نموده و تفسیر مضیق شود. این ماده را نمی‌توان به تنهایی منشأ مسئولیت کیفری قرار داده و افراد غیر از مرتکب را مجازات کرد. در نتیجه باید

۲۹. پرویز صانعی، حقوق جزای عمومی (تهران، انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۴)، ۱۰۷.

۳۰. کلارسون، پیشین، ۷۳.

31. Gardner v Akeroyd

32. William Wilson, Criminal Law: Doctrine and Theory (Longman, 2011), 513.

33. Ferguson v Weaving

در قوانین دیگر، قانون‌گذار تصریح کرده باشد.^{۳۴} عده‌ای از حقوق‌دانان نیز معتقدند که این ماده به‌تنهایی می‌تواند مبنای مسئولیت کیفری قرار گیرد. به نظر می‌رسد نظر دوم منطقی‌تر باشد و بعید است قانون‌گذار یک ماده قانونی را صرفاً به‌عنوان مبنا در قانون آورده باشد. برای تحقق شرط نخست، منظور از قانون در معنای اخص کلمه است؛ یعنی مصوبات قوه مقننه و دوم باید قانون به‌صورت مصرح مسئولیت را بر دیگری بار نموده باشد. به‌عنوان مثال، در تبصره ۷ ماده ۹ قانون مطبوعات مصوب ۱۳۶۴ قانون‌گذار به این مورد تصریح کرده است. منظور قانون‌گذار از شرط دوم مشخص نیست و نمی‌توان در نظام تقنین ایران ماده قانونی را مصداق این عبارت تلقی نمود. نمی‌توان برخلاف قواعد تفسیری حقوق کیفری، با تفسیری موسع به تحلیل مسئولیت ثالث ناشی از تقصیر پرداخت و به‌عنوان مثال، والدین را مسئول کیفری جرایمی دانست که فرزندان صغیر آنها مرتکب می‌شوند، با این توجیه که والدین در این خصوص مرتکب تقصیر شده‌اند. به‌احتمال زیاد منظور از این شرط مواردی است که در قانون کار آمده است.^{۳۵} در حقیقت واژه «مسئول فعل دیگری» فریبنده است زیرا اداره‌کننده به خاطر خطایی که خود وی مرتکب شده، مورد تعقیب قرار گرفته است. در عمل، در بیشتر موارد فرض بر ارتکاب خطا به‌وسیله اداره‌کننده است و این امر برعکس شدن واقعی مسئولیت اثبات دلیل را به دنبال دارد.^{۳۶}

۲- ارکان و شرایط دو نوع مسئولیت کیفری مسئولیت کیفری

از آنجایی که هر دو نوع مسئولیت کیفری به‌صورت استثنایی در قانون مجازات اسلامی ایران پذیرفته شده‌اند؛ یعنی مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی استثنای اصل مسئولیت شخص حقیقی و مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری استثنای اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری است؛ بنابراین، قانون‌گذار شرایط خاصی را برای تحقق آنها مقرر نموده است؛ تا زمانی که تمامی ارکان پیش‌بینی شده از سوی مقنن محقق نشده باشد، نمی‌توان از اصل عدول نمود و به استثنا عمل کرد. در ادامه ارکان تحقق هر دو نوع مسئولیت کیفری به‌صورت مقایسه‌ای مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۳۴. برهانی و لطفعلی زاده، پیشین، ۲۱۵.

۳۵. برهانی و لطفعلی زاده، الهه، پیشین، ۲۱۴.

۳۶. لورانس لوترمی و پاتریک کلب، بایسته‌های حقوق جزای عمومی فرانسه، ترجمه محمود روح‌المینی (تهران، نشر میزان، ۱۳۹۵)، ۷۵.

۲-۱- رابطه مباشر و مسئول در هر دو نوع مسئولیت کیفری

در هر دو نوع مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری، شخصی بابت رفتار مجرمانه شخص دیگر، مسئولیت کیفری متحمل می‌شود. با توجه به گستردگی روابط امروزی و همچنین روی کار آمدن شرکت‌ها و مؤسسات در زمینه‌های مختلف، ضروری است که نوع رابطه بین مباشر جرم و شخص مسئول با نهایت دقت تفکیک شود.

شرکت‌ها و مؤسسات و بنگاه‌ها و... که اشخاص حقوقی تلقی می‌شوند، هرکدام بر اساس اساسنامه تشکیل شده و دارای ارکانی هستند که وظایف و تکالیفی داشته و در رابطه با اهداف شخصیت حقوقی به فعالیت می‌پردازند. ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی اصل را بر مسئولیت کیفری شخص حقیقی گذاشته و در موارد استثنائی برای اشخاص حقوقی مسئولیت کیفری قائل شده است. با توجه به ماده مذکور برای تحقق مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی، جرم باید توسط نماینده شخص حقوقی ارتکاب یافته باشد. در مورد اینکه چه کسی نماینده است بین حقوق‌دانان اختلاف وجود دارد. همچنین، نماینده از شخص حقوقی به شخص حقوقی دیگر متفاوت است. منظور از مدیر طبق تبصره ۱ ماده ۷۴۷ قانون تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ کسی است که اختیار نمایندگی یا تصمیم‌گیری یا نظارت بر شخص حقوقی را دارد. این تعریف از نماینده عیناً در تبصره ۴ ماده ۶۷ قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز مصوب ۱۳۹۲ نیز آمده است. با توجه به این ماده مدیرعامل و هیئت مدیره و حتی بازرسان، نماینده شخص حقوقی تلقی می‌شوند و جرایم ارتكابی توسط آنها به شخص حقوقی هم منتسب می‌شود. اداره حقوقی قوه قضائیه در این خصوص چنین نظر داده است که «نماینده قانونی شخص حقوقی که در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ آمده است؛ کسی است که به موجب قانون یا اساسنامه، مدیریت و اداره امور شخص حقوقی را به عهده دارد، مثلاً در خصوص اشخاص حقوقی دولتی (ادارات) رئیس اداره یا کسی که مسئولیت امور آن شخص را به عهده دارد نماینده قانونی محسوب می‌شود و در مورد اشخاص حقوقی حقوق خصوصی، مدیرعامل که عهده‌دار امور اجرایی است نماینده قانونی محسوب می‌شود مگر آنکه در اساسنامه به نحو دیگری آمده باشد، مثلاً در شرکت‌های سهامی با توجه به مواد ۱۲۴-۱۲۵ و ۱۲۷ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷ هیئت مدیره دارای کلیه اختیارات لازم برای اداره امور شرکت می‌باشند و اقلاً یک نفر شخص حقیقی را به مدیریت عامل شرکت انتخاب می‌نمایند و مدیرعامل شرکت نماینده قانونی شرکت محسوب می‌شود».

در مناسبات خصوصی اشخاص در مواردی می‌توان تصور کرد که کسی متحمل ضرر شود، بی‌آنکه حتی تقصیری مرتکب شده باشد. ولی در قلمرو حقوق جزا تصور اینکه انسان بی‌گناهی بازخواست شود و به کیفر برسد و یا مسئول آثار شوم رفتار دیگران فرض شود، بسیار دشوار است.^{۳۷} تا مباشر به انجام عمل مجرمانه مبادرت نکرده باشد، نه برای خودش و نه برای دیگری مسئولیت کیفری به وجود نمی‌آید. ماده ۱۴۲ قانون مجازات اسلامی مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری را منحصر در مواردی دانسته است که شخص به‌طور قانونی مسئول رفتار دیگری باشد یا در رابطه با رفتار ارتكابی دیگری مرتکب تقصیر شود. در مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری، با دو شخص مواجه هستیم. یک شخص همان مباشر جرم است که در ماده تحت عنوان «دیگری» یاد شده است و شخص دیگر مسئول کیفری به خاطر رفتار دیگری. نکته حائز اهمیت در رابطه با مسئولیت کیفری شخص حقیقی به علت رفتار دیگری این است که رفتار مجرمانه غیر باید تخلف از مقرراتی باشد که مسئول کیفری ملزم به رعایت و اجرای آن بوده است. بدین معنا که مقررات مذکور تکالیفی را برای کارفرمایان و مدیران مسئول در نظر می‌گیرند که آنها برای پیشگیری از خسارات احتمالی ملزم به رعایت این تکالیف هستند. حال چنانچه وظیفه محوله به نحوی با امور کارگاه یا موسسه تحت نظارت آنان مرتبط باشد، در صورت تخلف زبردستان از مقررات مربوطه، مسئولیت کیفری این افراد به دلیل کوتاهی از وظیفه نظارت، ثابت است. البته گفتنی است که مسئولیت کیفری اشخاص مذکور نافی مسئولیت کیفری شخص مباشر نیست؛^{۳۸} بنابراین، منظور از اینکه شخص به‌طور قانونی مسئول اعمال دیگری باشد، این است که قانون صراحتاً مسئولیت را بر دیگری بار نموده باشد مانند تبصره ۷ ماده ۹ قانون مطبوعات که مسئولیت مطالب منتشره در مجله را بر عهده مدیرمسئول نیز گذاشته است.

گفتنی است که شخص مسئول در قبال رفتار مجرمانه دیگری می‌تواند شخص حقیقی یا حقوقی باشد. این مفهوم از ماده ۱۴۲ قانون مجازات اسلامی که از واژه «شخص» استفاده کرده است، قابل استنباط می‌باشد؛^{۳۹} بنابراین، در خصوص مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی باید به این صورت قائل به تفکیک شد که اگر مباشر جرم شرایط ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی را داشت، مسئولیت کیفری شخص حقوقی نیز مطرح می‌شود. ولی اگر مباشر جرم

۳۷. اردبیلی، پیشین، ۸۵.

۳۸. توجهی و کریمیان، پیشین، ۲۴۴.

۳۹. توجهی و کریمیان، پیشین، ۲۴۲.

شرایط ماده ۱۴۳ را نداشته باشد در حالی که شخص حقوقی از نظر قانونی مسئول رفتار وی بوده یا در قبال رفتار ارتكابی او تقصیر کرده باشد، مسئولیت شخص حقوقی به استناد ماده ۱۴۲ و از باب مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری خواهد بود.

با توجه به آنچه گذشت، یکی از مهم‌ترین وجوه تمایز مسئولیت کیفری شخص حقوقی از مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری، این است که برای انتساب مسئولیت کیفری به شخص حقوقی الزاماً مباشر جرم باید نماینده شخص حقوقی باشد. بابت جرایم ارتكابی تمامی کارمندان و یا کارگران شخص حقوقی نمی‌توان مسئولیت کیفری را بر شخص حقوقی بار نمود. در حالی که در مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری، نیازی به نمایندگی نبوده و شرط اصلی مسئولیت، پیش‌بینی قانون است.

۲-۲- ارتكاب جرم در راستای منافع شخص مسئول

قانون مجازات اسلامی ایران در ماده ۱۴۳ مسئولیت داشتن اشخاص حقوقی را مشروط به این کرده که جرم به نام شخص حقوقی و یا در راستای منافع آن ارتكاب یافته باشد. از طرف دیگر ماده ۷۴۷ قانون تعزیرات در جرایم رایانه‌ای جمع این دو شرط را لازم دانسته است؛ یعنی جرم هم باید به نام شخص حقوقی بوده و هم در راستای منافع آن ارتكاب یابد. برخی معتقدند که ابهام و اجمال موجود در ماده ۱۴۳ در مورد لزوم جمع بین دو شرط به نام شخص حقوقی و در راستای منافع شخص حقوقی یا کفایت هر یک را باید با توجه به صراحت ماده ۷۴۷ قانون تعزیرات حل کرد. این دو ماده را باید مکمل یکدیگر در نظر گرفت و تفسیر واحدی از آنها ارائه داد. بر این پایه هرکدام از این دو قید معنا و مفهومی جدای از دیگری دارد: قید در راستای منافع به مثابه جزئی از اجزا و شرایط مادی مؤثر بر انتساب جرم به شخص حقوقی است و قید به نام به عنوان جزئی از اجزا و شرایط رکن معنوی است.^{۴۰} یک نظریه مشورتی^{۴۱} نیز دلالت بر این دارد که هر دو شرط باید وجود داشته باشد و مقرر می‌دارد... «شخص حقوقی در صورتی دارای مسئولیت کیفری است که نماینده قانونی شخص حقوقی به نام و در راستای منافع آن مرتکب جرم شود». در رویه قضایی نیز هر دو شرط در کنار هم لازم دانسته شده است.^{۴۲}

برای اینکه ارتكاب جرم به نام شخص حقوقی باشد، نمی‌توان صرفاً ادعای مباشر جرم که

۴۰. عباس منصورآبادی، مختصر حقوق جزای عمومی (تهران، نشر میزان، ۱۳۹۹)، ۲۱۷.

۴۱. نظریه مشورتی ۷/۹۴/۵۱، مورخ ۱۳۹۴/۰۱/۱۷ اداره کل حقوقی قوه قضائیه.

۴۲. دادنامه شماره ۰۹۵۹۰۹۸۲۱۴۴۶۰۰۹۳ مورخ ۱۳۹۵/۳/۲۲ شعبه ۳۹ دادگاه تجدیدنظر استان تهران.

خود را از طرف شرکت معرفی کرده است، بسنده نمود، بلکه سربرگ‌های مخصوص، مهر شرکت و امضای مدیر نیز لازم است. در حقیقت با وقوع جرم از سوی شخص حقوقی، عموم مردم وقوع آن را به‌عنوان مثال به خود شرکت یا کارخانه نسبت می‌دهند.^{۴۳}

در مورد قید در راستای منافع به نظر می‌رسد همین‌که مرتکب در راستای رسانیدن منفعتی (اعم از مادی یا معنوی و قطعی یا احتمالی) به شخص حقوقی اقدام کرده باشد، برای مسئول شناختن شخص حقوقی کفایت می‌کند؛ حتی اگر در عمل هم منفعتی به شخص حقوقی نرسد. برای مثال هرگاه نماینده شخص حقوقی درصدد کسب معافیت مالیاتی برای شخص حقوقی برآید و مدارکی را در این راستا جعل کند ولی ممیز مربوطه از جعلی بودن آنها آگاه شود و به آن ترتیب اثر ندهد، همچنان جرم به شخصیت حقوقی منتسب می‌باشد.^{۴۴} منظور از انتفاع شخص حقوقی لزوماً سودی نیست که در عمل به وقوع پیوندد، بلکه صرف اقدام پرسنل شخص حقوقی هم‌راستا با منافع کارفرمای حقوقی خود و با نیت انتفاع کافی است تا مسئولیت کیفری شخص حقوقی کاملاً محقق شود.^{۴۵}

ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی در خصوص مسئولیت کیفری شخص حقوقی تصریح نموده جرم باید در راستای منافع شخص حقوقی باشد. ولی در خصوص مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری چنین قیدی وجود ندارد. حقوق‌دانان و قضات آمریکا و برخی دیگر از کشورهای کاملاً معتقدند مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری مبتنی بر نوعی رابطه علیت است که بین رفتار اولیه یک فرد و نتیجه‌ای که در اثر تداوم آن رفتار به بار آمده است ایجاد می‌شود. بدین‌سان، مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری عبارت است از مسئولیتی که فردی به خاطر رفتار دیگری تحمل می‌کند مشروط بر اینکه بتوان رابطه علیت را بین رفتار اولیه او و نتیجه مجرمانه برقرار کرد؛ به‌عنوان مثال، اگر آقای الف در حال ارتکاب جرم شدیدی با پلیس درگیر شود و در اثر تیراندازی پلیس رهگذری فوت کند، فرد مجرم که با پلیس درگیر شده به علت آن قتل مسئولیت خواهد داشت؛ زیرا قتلی که در این شرایط رخ داده است نتیجه رفتار اولیه فردی است که مبادرت به ارتکاب آن جرم شدید کرده است.^{۴۶}

۴۳. مهدیه سیفی، «ارکان مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، آذر ۱۳۹۲) ۲۴.

۴۴. حسین میرمحمد صادقی، حقوق جزای عمومی ۲، (تهران، نشر دادگستر، ۱۴۰۰)، ۱۴۷.

۴۵. شاملو و حسینی، پیشین، ۱۳۰.

۴۶. مجتبی جعفری، «بازاندیشی در مفهوم مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر»، فصلنامه پژوهش حقوق

در تعریف روابطی که منجر به مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری می‌شود، نقطه شروع کنترل و توانایی اعمال کنترل بر کارمند است. بلکستون^{۴۷} می‌گوید کارفرما در برابر اعمال خدمتکار پاسخ‌گو است، اگر خودش دستور آن را به‌صورت صریح و یا ضمنی داده باشد؛ بنابراین، رابطه کاری رابطه‌ای است که در آن کارفرما آموزش‌های لازم را به مستخدم داده و بر آن کنترل داشته باشد. کنترل، رهبری و اختیار همه به‌عنوان شرایط ضروری مسئولیت در نظر گرفته می‌شوند.^{۴۸} در مقابل نیز عده‌ای معتقدند کنترل نمی‌تواند خطوط مسئولیت به علت رفتار دیگری را به دلایل مختلف توضیح دهد. همان‌طور که آتیه^{۴۹} به‌وضوح اشاره می‌کند: کنترل را نمی‌توان به‌عنوان دلیل کافی و یا ضروری تحمیل مسئولیت دانست. کنترل هرگز تنها دلیل مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری نمی‌تواند باشد. برای مثال والدین در برابر خسارت‌های فرزندان مسئول نیستند، به استثنا مسئولیت عاقله در برابر جنایات خطای محض صغار که در قانون مجازات اسلامی ایران پیش‌بینی شده است، یا مستخدم بالاتر مسئول اعمال مستخدم پایین دست نیست و یا معلمان مسئول رفتار دانش‌آموزان نیستند. برعکس، فقدان کنترل (گرچه زمانی تصور می‌شد که مانع از مسئولیت به علت رفتار دیگری در مورد خدمتکاران ماهر و حرفه‌ای می‌شود) ولی امروزه مانع جدی برای چنین مسئولیتی نیست.^{۵۰}

بنابراین، در خصوص مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری نیاز نیست که جرم در راستای منافع شخص مسئول باشد، صرف اینکه فرد در رابطه با وظیفه خود مرتکب جرمی شود، مسئولیت متوجه شخص بالادستی نیز می‌شود. ناگفته پیداست، در مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری ارتکاب هر جرمی به شخص مسئول منتسب نمی‌شود، بلکه بایستی جرم ارتكابی مرتبط با وظیفه فرد مباشر بوده و در راستای انجام وظیفه‌اش در قبال فرد بالادستی ارتکاب یافته باشد؛ برای مثال، کارفرما در برابر جرایمی که در نتیجه کار پیش می‌آید مسئولیت دارد، ولی اگر فرد کارگر حین کار مرتکب جرم تجاوز جنسی گردد، کارفرما را نمی‌توان در قبال این جرم او مسئول دانست، زیرا کارفرما مسئولیتی برای نظارت بر این رفتار کارگر نداشته است. البته در اکثر موارد قانونی که مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری را پیش‌بینی می‌کند، محدوده مسئولیت کیفری را نیز مشخص می‌نماید. مثلاً قانون مطبوعات،

کیفری، ۶-۲۰ (۱۳۹۶)، ۱۷۳-۲۰۰.

47. Commentaries on the laws of England

48. Paula Giliker, Vicarious Liability in Tort: A Comparative Perspective (Cambridge University Press, 2010), 57.

49. P.S. Atiyah

50. J. W. Neyers, "A Theory of Vicarious Liability". Alberta Law Review, no 2, 2019, 1.

مسئولیت مدیرمسئول صرفاً از بابت مطالب منتشره توسط نویسندگان در نشریه است. چه‌بسا فلسفه مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری نیز این است که کارفرما در حوزه فعالیت خود نظارت‌های کافی بر اعمال مستخدمان خود داشته باشد و مسئول دانستن وی در برابر اعمال مجرمانه خارج از نظارت وی، منطقی نیست.

۲-۳- عنصر روانی در دو نوع مسئولیت کیفری

عنصر روانی جرم از نیرویی درونی سرچشمه می‌گیرد و این نیروی نفسانی همان توانمندی تمییز و اختیار انسانی است. البته ادراک و اراده فعلیت یافته، رکن معنوی و روانی هر جرمی را تشکیل می‌دهد؛ یعنی اراده‌ای که به نحو ایجابی یا سلبی به ارتکاب جرم تعلق گرفته باشد؛ به این ترتیب که مرتکب با علم و اطلاع از وصف مشروعیت نداشتن و غیرقانونی بودن رفتار، فکر و اندیشه خود را متوجه ارتکاب جرم و رفتار مجرمانه کرده باشد.^{۵۱} تصور اهلیت جنایی برای اشخاص حقوقی بر این اساس که آنها می‌توانند دارای حق و انجام تکلیف باشند و همین امر انتساب رفتارهای مجرمانه نسبت به این دسته از اشخاص را لازم و منطقی می‌پندارد و با حذف واژه انسان در مفهوم نوین ادبیات جنایی در حوزه اهلیت، اهلیت جنایی در خصوص اشخاص حقوقی نیز ممکن خواهد بود. اهلیت جنایی نیز بر دو رکن اساسی اراده و علم استوار است.^{۵۲}

اراده در مفهوم اصطلاحی، عبارت از نوعی عمل نفسانی توأم با شعور است که به‌طور مستقیم منشأ بروز یک رفتار می‌شود. ریشه اختلاف موافقان و مخالفان مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی از اینجا شروع می‌شود که مخالفین معتقدند اراده مختص انسان است و اشخاص حقوقی فاقد آن هستند؛ ولی باید گفت که در عرصه حقوق کیفری، اراده به فعل و انفعال ذهنی مرتکب اطلاق می‌گردد که با واسطه هم می‌تواند محقق گردد. بر همین اساس عده‌ای نیابتی بودن مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را مطرح کرده‌اند؛ به این صورت که شخص حقوقی عناصر دوگانه جرم را از اعضا و کارکنان خود که اشخاص انسانی هستند وام می‌گیرد. ولی این نظریه به‌صورت کامل نمی‌تواند درست باشد؛ زیرا مستلزم این است که ارتکاب هر جرمی توسط ارکان شخص حقوقی موجب مسئولیت کیفری وی گردد؛ بنابراین، عده‌ای معتقدند که هرچند اراده شخص حقوقی تنها با اراده شخص حقیقی به حرکت می‌افتد

۵۱. منصورآبادی، پیشین، ۱۶۳.

۵۲. ایرج گلدوزیان، امین گلریزی، «اهلیت جنایی اشخاص حقوقی»، مجله حقوقی دادگستری، ۸۲، ۱۰۲ (۱۳۹۷)، ۲۰۹-۲۳۳.

ولی شخص حقوقی خود دارای اراده مشترک خاصی مستقل از اراده اشخاص حقیقی است. پس زمانی که یک شخص حقوقی تصمیمی می‌گیرد که جنبه جزایی دارد، در حقیقت قصد مجرمانه و اراده انحرافی خود را ابراز کرده و این امر به‌طور کامل اعتباری و امکان‌پذیر است.^{۵۳}

برخی معتقدند، باید یک شخص حقیقی مرتکب جرم وجود داشته باشد تا مسئولیت کیفری قابل انتساب به شخص حقوقی نیز بشود؛ زیرا خود شخص حقوقی که اعضا و جوارحی ندارد تا مرتکب جرم شود. این دیدگاه ناشی از عاریتی دانستن مسئولیت کیفری شخص حقوقی است که به نظر می‌رسد مدنظر قانون‌گذار نیز نبوده و از این رو انتهای ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی بین مسئولیت شخص حقیقی و شخص حقوقی تمایز قائل شده است؛ بنابراین، ممکن است در مواردی شخص حقوقی بدون مسئولیت شخص حقیقی، دارای مسئولیت کیفری باشد. مثل اینکه شهرداری به‌موجب حفر گودال و قرار ندادن تابلو هشدار موجب وقوع جرمی شود، در حالی که شخص حقیقی مرتکب قصور نشده باشد؛ که در این موارد شخص حقیقی به همراه شخص حقوقی مسئولیت نخواهد داشت. در حالی که اگر مسئولیت کیفری شخص حقوقی را عاریتی بدانیم، باید در هر مورد شخص حقوقی و حقیقی به اجتماع مسئولیت کیفری داشته باشند.^{۵۴}

اگر ثابت شود مدیر شخص حقوقی یا هر کس دیگری که اختیارات مدیر شخص حقوقی قانوناً یا عملاً به او تفویض شده، بر کار زیردستان خود نظارت نکرده و بر اثر این ترک تکلیف جرمی به نام و در راستای منافع شخص حقوقی به وقوع پیوسته است، از باب مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری مدیر شخص حقوقی نیز مسئول است. ماده ۷۴۷ قانون تعزیرات (ماده ۱۹ قانون جرایم رایانه‌ای) در واقع قصور مدیر شخص حقوقی در نظارت بر رفتار کارمندان را عنصر روانی جرم ارتكابی توسط زیردستان دانسته و در نتیجه شخص حقیقی و حقوقی را به‌تبع آن مسئول می‌داند.^{۵۵}

از طرف دیگر باید بتوان برای انتساب جرم به شخص حقوقی نوعی پیوند و ارتباط معنوی میان آن و ارتكاب جرم برقرار ساخت. قید به نام شخص حقوقی در مواد قانونی مربوط به این معنا دلالت دارد و باید آن را به‌عنوان جزئی از اجزا و شرایط رکن معنوی به شمار آورد. برای

۵۳. همان، ۲۱۶.

۵۴. گلدوزیان و گلریزی، پیشین، ۲۱۸.

۵۵. اردبیلی، پیشین، ۲۶.

تعقیب شخص حقوقی باید تقصیر آن را احراز کرد و تا این موضوع معلوم نگردد تعقیب شخص حقوقی خلاف اصول حقوق کیفری خواهد بود؛ بنابراین، در صورتی که این پیوند معنوی برقرار نباشد امکان انتساب جرم به شخص حقوقی فراهم نخواهد شد.^{۵۶} قانون‌گذار نیز با پیش فرض قرار دادن این نکته که جرم باید به نام یا در راستای منافع شخص حقوقی باشد، بر این نکته تأکید نموده که اراده جمعی در اعطای مسئولیت به نماینده یا نمایندگان قانونی خود، نشئت گرفته از یک اراده جمعی است که هدف شخص حقوقی بوده است.^{۵۷}

مؤلفه بعدی اهلیت جنایی، آگاهی است که به معنای توانایی شخص بر فهم ماهیت رفتار خویش و ارزیابی نتایج مترتب بر آن است. تحلیل مفهوم آگاهی در مورد اشخاص حقوقی پیچیده‌تر است؛ ولی می‌توان گفت آگاهی در رابطه با اشخاص حقوقی به نحوه عملکرد رکن اصلی کارکرد شخص حقوقی که همان مدیر یا نماینده قانونی وی است باز می‌گردد؛ بر این اساس، شخصیت حقوقی پس از ایجاد، در جهت پیشبرد اهداف خویش، مسئولیت انجام کار را در دست هیئتی تحت عنوان هیئت مدیره یا نماینده قانونی که می‌تواند مدیرعامل یا جانشین وی باشد می‌سپرد. شخص یا اشخاص مذکور باید در چهارچوب اهداف شرکت و اختیارات تفویض شده گام برداشته و تصمیمات خود را بر آن اساس استوار سازند؛ بنابراین، در صورتی که نماینده قانونی یا مدیر شخص حقوقی از چهارچوب وظایف تفویض شده تخطی نموده و مرتکب جرمی شود، چون شخص حقوقی آگاهی لازم به مفهوم درک صحیح از ماهیت نتایج رفتار ارتكابی مدیر متخلف را نداشته است، مسئولیت کیفری متوجه شخص حقیقی است نه شخص حقوقی؛ زیرا آگاهی شخص حقوقی در دایره وظایف سپرده شده به نماینده خود و مسائلی پیرامون آن وظایف از پیش سپرده شده، خلاصه می‌گردد. از این مطلب نتیجه می‌گیریم که نه تنها جرم ارتكابی باید به نام شخص حقوقی باشد، بلکه لزوماً باید در راستای وظایف نماینده شخص حقوقی هم صورت پذیرد.^{۵۸}

رکن معنوی جرم مباشر به حسب اینکه جرم عمدی و یا غیرعمدی باشد،^{۵۹} باید اجزا و شرایط آن را داشته باشد؛ اما رکن معنوی نسبت به شخص دیگر بسته به اینکه وضعیت به

۵۶. منصورآبادی، پیشین، ۲۱۷.

۵۷. گلدوزیان و گلریزی، پیشین، ۲۲۰.

۵۸. گلدوزیان و گلریزی، پیشین، ۲۲۷.

۵۹. حمید محمدی، «معیار مسئولیت کیفری ناشی از عمل غیر در نظام کیفری ایران و مصر»، فصلنامه پژوهش

حقوق کیفری، ۷، ۲۴ (۱۳۹۷)، ۶۷-۹۵.

وجود آمده مشمول بخش نخست و یا پایانی ماده ۱۴۲ قانون مجازات اسلامی گردد، متفاوت است. به این ترتیب که اگر در نتیجه تقصیر دیگری، مباشر، جرم را مرتکب شده باشد، باید تقصیر دیگری ثابت شود. قانون‌گذار در این بخش از نظریه خطا پیروی کرده و علاوه بر تقصیر مباشر، تقصیر دیگری را نیز نیازمند اثبات دانسته است.^{۶۰} رفتار مجرمانه مباشر در مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری ممکن است عمدی باشد همانند اینکه شاگرد مغازه به عمد گران‌فروشی کند و یا غیرعمدی باشد همانند اینکه کارمند داروخانه در دادن دارو به مشتری دقت کافی نکند و داروی اشتباهی به بیمار دهد و بیماری او را تشدید کند.^{۶۱}

زمانی از مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری صحبت می‌کنیم که هم مباشر و هم شخص دیگر هرکدام به‌تنهایی و مستقل شرایط مسئولیت کیفری را داشته باشند؛ استثنای این ضمان عاقله در جنایت خطای محض صغیر می‌تواند باشد. از آنجایی که صغیر شرایط مسئولیت کیفری را به‌صورت کامل ندارد، جنایت وی طبق بند ب ماده ۲۹۲ خطای محض بوده و مسئولیت آن با عاقله است که نوعی مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری است.

اگر وضعیت به وجود آمده مشمول بخش نخست ماده ۱۴۲ گردد، از آنجا که در این قسمت قانون‌گذار از نظریه خطر پیروی کرده، فرض بر تقصیر دیگری است؛ زیرا قانون‌گذار مقرر داشته: مسئولیت به علت رفتار دیگری تنها در صورتی ثابت است که شخص به‌طور قانونی مسئول اعمال دیگری باشد؛ یعنی صرف مسئول اعمال مباشر بودن برای مسئولیت پیدا کردن دیگری کافی است. به عبارت دیگر موقعیت کاری اماره‌ای بر تقصیر است. از ماده مزبور چنین برداشت می‌شود که در اینجا قانون‌گذار به اثبات خلاف این اماره توجهی نکرده و نفس مسئول بودن برای تقصیر را کافی دانسته است.^{۶۲}

مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری را نباید با مسئولیت کیفری اکراه کننده یا فاعل معنوی و یا معاونت اشتباه گرفت. در مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری، شخص مسئول نه تنها هیچ مداخله‌ای در عنصر مادی جرم نداشته، بلکه سوءنیت عام و سوءنیت خاص ارتکاب آن جرم را نیز ندارد. در حالی که در فاعلیت معنوی و اکراه فرد خود عنصر روانی و همچنین علم به وقوع جرم دارد، ولی فقط در عنصر مادی جرم دخالت نداشته است. همچنین، در معاونت نیز فرد نه تنها اقداماتی از قبیل تحریک و تشویق را انجام می‌دهد، بلکه با مباشر جرم وحدت قصد نیز دارد.

۶۰ منصورآبادی، پیشین، ۲۹۸.

۶۱ منصورآبادی، پیشین، ۲۰۶.

۶۲ منصورآبادی، پیشین، ۲۰۸.

نتیجه‌گیری

مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری قبل از قانون مجازات اسلامی به صورت خاص در برخی قوانین پیش‌بینی شده بود، ولی برای اولین بار قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۹۲ این اصطلاحات را در قانون وارد کرده و آنها را به یک قاعده عام تبدیل کرد.

مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند؛ در هر دو نوع مسئولیت کیفری با دو شخص مواجه هستیم که یکی از آنها بابت رفتار مجرمانه شخص دیگری مسئولیت کیفری پیدا می‌کند. به عبارتی دیگر، در هر دو نوع مسئولیت کیفری یک شخص که عنصر مادی جرم به وی منتسب نیست، مسئولیت کیفری دارد. تفاوت‌هایی نیز بین دو نوع مسئولیت کیفری دیده می‌شود، از قبیل اینکه در مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی برای اینکه مسئولیت به شخص حقوقی منتسب باشد، حتماً بایستی مباشر جرم از طرف آن نمایندگی داشته، در راستای وظایف نمایندگی که به وی تفویض شده است اقدام نماید و همچنین این اقدام وی در راستای منافع شخص حقوقی بوده و به نام آن نیز باشد. در حالی که در مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری بحث نمایندگی وجود ندارد و قانون بر اساس یک رابطه‌ای که بین دو شخص وجود دارد، شخص فرادست را به علت رفتارهای مجرمانه شخص فرودست مسئول می‌داند.

تفاوت دیگر، این است که در مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری، قانون‌گذار اقدام در راستای منافع شخص مسئول را شرط ندانسته است. علی‌رغم اینکه ارکان تحقق دو نوع مسئولیت کیفری متفاوت است، در مواردی امکان دارد مسئولیت کیفری شخص حقوقی نه به دلیل رفتار مجرمانه نماینده، بلکه به سبب عدم نظارت بر کارمندان و یا کارگران و از باب مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری ثابت شود. در نهایت با توجه به مطالبی که گذشت، در خصوص هر دو نوع مسئولیت کیفری پیش‌بینی شده در قانون مجازات اسلامی همواره ابهام‌ها و کاستی‌هایی دیده می‌شود. از جمله اینکه در خصوص مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی بایستی هر دو شرط به نام یا در راستای منافع بودن باهم شرط شوند و یا اینکه مقنن در خصوص جرایم قابل انتساب به اشخاص حقوقی تصریح نماید. همچنین در خصوص مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری نیز در ماده ۱۴۲ مبهم است که این نوع مسئولیت ناظر به مواردی است که فرد هم باید از نظر قانونی مسئولیت رفتار دیگری را داشته باشد و هم مرتکب تقصیر شود و یا هر کدام از این دو شرط کافی باشد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

- اردبیلی، محمدعلی. حقوق جزای عمومی ۲، چاپ چهل و نهم، تهران: نشر میزان، ۱۳۹۷.
- آقای جنت‌مکان، حسین. حقوق کیفری عمومی، چاپ اول، تهران: جنگل، ۱۳۹۰.
- برهانی، محسن و الهه لطفعلی زاده. تأملات؛ شرحی بر قانون مجازات اسلامی، چاپ اول، تهران: انتشارات قوه قضائیه، ۱۴۰۰.
- رنجبر، حسین. «مسئولیت کیفری نیابتی» در دانشنامه علوم جنایی اقتصادی، به اهتمام امیرحسن نیازپور، تهران: نشر میزان، چاپ دوم، ۱۳۹۸.
- شاملو، باقر. «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی» در دانشنامه علوم جنایی اقتصادی، به اهتمام امیرحسن نیازپور، تهران: نشر میزان، چاپ دوم، ۱۳۹۸.
- صانعی، پرویز. حقوق جزای عمومی، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۴.
- صفایی، حسین. اشخاص و مجبورین، چاپ بیست و ششم، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۸.
- کلارسون، کریستوفر. تحلیل مبانی حقوق جزای عمومی، چاپ سوم، ترجمه حسین میرمحمد صادقی. تهران: جنگل، ۱۳۹۸.
- لوترمی، لورانس و کلب، پاتریک. بایسته‌های حقوق جزای عمومی فرانسه، چاپ دوم، ترجمه محمود روح‌الامینی، تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵.
- منصورآبادی، عباس. مختصر حقوق جزای عمومی، چاپ دوم، تهران: نشر میزان، ۱۳۹۹.
- میرمحمد صادقی، حسین. حقوق جزای عمومی ۲، چاپ اول، تهران: نشر دادگستر، ۱۴۰۰.
- نوربها، رضا. زمینه حقوق جزای عمومی، چاپ بیست‌ونهم، تهران: انتشارات کتابخانه گنج‌دانش، ۱۳۹۰.

مقاله

- اسلام قریشی و حسین علی مولایی. «بررسی مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی»، فصلنامه بین‌المللی قانون یار، ۵، ۲۰ (۱۴۰۰)، ۲۱۳-۲۴۴.
- ایرج گلدوزیان، امین گلریزی. «اهلیت جنایی اشخاص حقوقی». مجله حقوقی دادگستری، ۸۲، ۱۰۲ (۱۳۹۷)، ۲۰۹-۲۳۳.

<https://doi.org/10.22106/rlj.2018.32739>

- باقر شاملو و مهدی حسینی. «انتساب مسئولیت کیفری به اشخاص حقوقی در حقوق کیفری ایران و فقه امامیه»، دو فصلنامه پژوهش‌نامه فقه اجتماعی، ۱۱، ۱ (۱۴۰۱)، ۱۲۳-۱۴۶.

Doi: 10.30497/irj.2022.76398

- پیمان نمایان. «سیاست تقنینی ایران در قبال مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی»، مجله دادرسی، ۶۶ (۱۳۸۶)، ۳۲.

- توجهی، عبدالعلی، هاله کریمیان. «مسئولیت کیفری ناشی از رفتار دیگری در قوانین ایران و اسناد بین‌المللی»، مجله حقوقی دادگستری، ۸۲، ۱۰۴ (۱۳۹۷)، ۲۳۹-۲۶۶.

<https://doi.org/10.22106/rlj.2018.34688>

- حمید محمدی. «معیار مسئولیت کیفری ناشی از عمل غیر در نظام کیفری ایران و مصر»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۲۴، ۷، (۱۳۹۷)، ۶۷-۹۵.
<https://doi.org/10.22054/jclr.2018.22857.1435>
- سید درید موسوی مجاب، علی رفیع‌زاده. «دامنه مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱۳، ۴، (۱۳۹۴)، ۱۴۷-۱۶۹.
<https://doi.org/10.22054/jclr.2016.2408>
- فاطمه قناد و مسعود اکبری. «مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در حال تصفیه»، مجله حقوقی دادگستری، ۷۹، ۹۱، (۱۳۹۴)، ۳۷-۵۶.
<https://doi.org/10.22106/jlj.2015.15716>
- کیومرث کلانتری و محمدصادق فرج‌پور. «تفکیک مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر با عناوین مشابه»، نشریه پژوهش‌های حقوقی، ۱۹، ۴۱، (۱۳۹۹)،
 Doi: 10.48300/jlr.2020.109248
- مجتبی جعفری. «بازاندیشی در مفهوم مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۶، ۲۰، (۱۳۹۶)، ۱۷۳-۲۰۰.
<https://doi.org/10.22054/jclr.2017.12330.1216>
- محمدجعفر حبیب‌زاده، محسن شریفی، محمد عیسائی تفرشی و محمد فرجیها. «دگرگونی‌های مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در ایران»، مجله حقوقی دادگستری، ۷۷، ۸۲، (۱۳۹۲)، ۱۱۷-۱۵۹.
<https://doi.org/10.22106/jlj.2013.10829>
- مهدیه سیفی. «ارکان مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، آذر ۱۳۹۲)، ۲۴.

– (ب) منابع خارجی

Books:

- Jefferson, Michael. Criminal Law. Longman, 2001.
- Cowley, Christopher, and Nicola Padfield. The Philosophy of Criminal Law. Routledge, 2024.
- Giliker, Paula. Vicarious Liability in Tort: A Comparative Perspective. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Hallevy, Gabriel. The Matrix of Derivative Criminal Liability. Springer Science & Business Media, 2012.
- Herring, Jonathan. Criminal Law: Text, Cases, and Materials. Oxford University Press, 2018.
- Laufer, W. Corporate Bodies and Guilty Minds: The Failure of Corporate Criminal Liability. 1st ed. Chicago: The University of Chicago Press, 2006.

- Ormerod, David, and Lord Justice Hooper. *Blackstone's Criminal Practice* 2010. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Petrin, Martin, and Christian Witting. *Research Handbook on Corporate Liability*. Edward Elgar Publishing, 2023.
- Wilson, William. *Criminal Law: Doctrine and Theory*. 4th rev. ed. Longman, 2011.

Articles

- Neyers, J. W. “A Theory of Vicarious Liability.” *Alberta Law Review* 43, no. 2 (2019), 287–287. <https://doi.org/10.29173/alr1254>.
- Morgan, Phillip. “Recasting Vicarious Liability.” *The Cambridge Law Journal* 71, no. 3 (2012), 615–650. <https://doi.org/10.1017/S0008197312000840>.

